

1. Московичи С. Век толп : Исторический трактат по психологии масс / С. Московичи. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1996. – 412 с.
2. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М. : АСТ ; Хранитель, 2006. – 878 с.
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда : Метод социологии / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. ; изд. подгот. А. Б. Гофман]. – М. : Наука, 1990. – 575 с.
4. Дюркгейм Э. Социология, её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр., сост., послеслов. и прим. А. Б. Гофмана]. – М. : Канон+ РООИ «Реабилитация», 2006. – 352 с. – (История социологии в памятниках).
5. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Френсис Фукуяма ; пер. с англ. ; под общ. ред. А. В. Александровой. – М. : АСИ Москва, 2008.
6. Бурдьё П. Социология социального пространства / П. Бурдьё ; пер. с фр. – М. : Ин-т экспериментальной социологии ; С. Пб. : Алетейя, 2005. – 288 с.
7. Moscovici S. On social representation / S. Moscovici // Forgas J. P. (ed.) Social Cognition : Perspectives on everyday life. – London : Academic Press, 1981.

УДК 316.663.4

Вікторія Кравченко

ПРОБЛЕМА ДОВІРИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена актуальній проблемі довіри в сучасному суспільстві. У ній здійснюється аналіз довіри з точки зору соціологічного підходу. Автор розкриває сутність довіри в соціумі та визначає роль і місце рольових очікувань у контексті суспільних відносин. Досліджуються умови виникнення та умови існування довіри в суспільстві. У статті визначається відмінність між поняттями «впевненість» і «довіра», що мають свої особливості в різні періоди історичного розвитку. Обґрунтовується взаємозв'язок довіри в соціумі та соціального капіталу.

Ключові слова: довіра, соціальна роль, рольові очікування, рольова взаємодія, міжрольові конфлікти, соціальний капітал.

The article is sanctified to the issue of the day of trust in modern society. In her the analysis of trust comes true from the point of view of sociological approach. An author exposes essence of trust in society and determines a role and place of role-play expectations in the context of public relations. The terms of origin and condition of existence of trust are investigated in society. A difference between concepts «confidence» and «trust» are determined in the article, that have the features in different periods of historical development. Intercommunication of trust in society and social capital is grounded.

Keywords: trust, social role, role-plays expectations, role-play cooperation, interrole-play conflicts, social capital.

Постановка проблеми. Довіра займає центральне місце в дослідженнях сучасності. Науковий інтерес сьогодні зводиться до відродження громадянського суспільства, визначальну роль у якому відіграє довіра. Соціологічний підхід у науці дозволяє розмежовувати різні види довіри: довіру до особистостей, довіру до інституалізованих зв'язків та довіру до абстрактних систем, що виникають у відповідь на соціальне розшарування й рольову складність сучасного суспільства. Тому дослідження умов виникнення й існування довіри в соціумі є актуальним на даному етапі його розвитку.

Мета статті – визначити умови виникнення й існування довіри в соціумі та окреслити ознаки сучасного суспільства з точки зору соціологічного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У соціальній психології та соціології проблема довіри знайшла відображення в працях таких зарубіжних учених, як: Дж.Колеман, Р.Левіцкі, Д.Мак-Алістер, А.Селігмен, Н.Такаші, Т.Ямагіші, Ф.Фукуяма, а також вітчизняних: Н.Єрмакова, А.Купрейченко, Л.Мішиха, Т.Скрипкіна, П.Шихіреєв.

У сучасному суспільстві існує потреба в довірі й проблема довіри. А.Селігмен вважає довіру явищем суто сучасним, новим, що виникло на вищих сходинках розвитку суспільства в цілому, оскільки на нижчих щаблях розвитку суспільства це була не довіра, а впевненість в очікуваннях рольової поведінки [5, с.32]. Вона виникає через різноманіття соціальних ролей, рольової диференціації й соціальної сегментації, у результаті чого можуть виникати міжрольові конфлікти, які й породжують потребу у взаємопристосуванні рольових очікувань, що, у свою чергу, викликає довіру, оскільки впевненості тут уже замало. «Чим більша кількість ролей і статусів, тим більша вірогідність виникнення між цими ролями конфліктів і протиріч. Чим більш диференційованою є система й чим активніше зростають ролі в соціальній системі, тим більша вірогідність того, що якійсь конкретній ролі (або набору ролей) буде надано певну лабільність, а отже, збільшиться вірогідність – а може, і необхідність – у взаємопристосуванні рольових очікувань. А збільшення невизначеності й взаємопристосування рольових очікувань збільшує можливість виникнення довіри як форми соціальних відносин» [5, с.39]. Ці міжрольові конфлікти є умовою для виникнення довіри, але не можуть бути основою для її існування та розвитку в суспільстві [5, с.32]. У сучасному суспільстві люди переживають недовіру (дефіцит довіри), однак разом із тим тільки в цій формації зароджується потенціал довіри, а значить, і можливість реалізації цього потенціалу [5, с.35]. Упевненість у сучасній системі рольових очікувань дійсна тільки через довіру на особистісному рівні. Однак довіру потрібно сприймати, на думку А.Селігмена, як дещо таке, що виникає в зазорах системи заданих рольових очікувань, те лабільне, що відрізняє сучасну систему від упевненості в ролі [5, с.40]. Самосвідомість сучасної людини визначається не тільки виконанням соціальних ролей, а й умінням переходити від однієї ролі до іншої та врегулюванням меж між ними (взаємопристосування) [5, с.61].

Існують різні види рольових конфліктів, які можна класифікувати таким чином: а) інтерперсональний – конфлікт між різними ролями різних людей; б) інтраперсональний – конфлікт між роллю й рольовими очікуваннями інших; в) інтеррольовий – конфлікт між несумісними ролями, які грає один індивід; г) інtrarольовий – конфлікт між роллю, яку треба грати, і внутрішніми потребами особистості (рольовою Я-концепцією) [3, с.127]. Усіх їх можна звести до суперечностей між внутрішніми й зовнішніми чинниками функціонування особистості або між внутрішніми (тобто пов'язаними з власною особистістю) і зовнішніми (тобто пов'язаними із соціумом) цінностями індивіда. До внутрішньої системи чинників належать: рольова Я-концепція, власна рольова поведінка людини, компоненти когнітивної структури індивіда, його уявлення про рольові

очікування інших людей, особистісні потреби (зокрема потреби в рольовому самовизначенні), система значущих взаємин. Чинниками зовнішньої системи є: система суспільних нормативів виконання соціальних (та інших) ролей, рольові очікування значущого оточення індивіда, психологічні ролі інших людей, система значущих взаємин [3, с.128]. Особистості притаманна тенденція знайти «золоту середину» між прагненням до самореалізації й прагненням задовольнити суспільні очікування, що розглядається як одна з базових тенденцій функціонування особистості [3, с.129]. Тому цілісність буття людини та зв'язку її зі світом в єдину систему забезпечує довіра [6, с.234].

Якщо говорити про міжрольові конфлікти в українському суспільстві, то потрібно зауважити, що вони виникають ще й додатково, через проблему адаптації в цьому соціумі. Прикладом може бути невідповідність заробітної плати на основній роботі й високими соціальними вимогами в інших сферах життєдіяльності індивіда. При цьому очікування від інших ролей (ролі батька, чоловіка) не відповідають нормам суспільства. Звідси міжрольові конфлікти, що створюють психологічне навантаження на особистість у контексті «індивід – соціум».

У сучасному суспільстві довіра не може обмежуватися системними нормами, тому перетворює людину в цінність, розглядаючи її як джерело діяльності. Довіряти людині можна тоді, коли цінується її діяльність, яка поєднує вдало ролі, її особистість. Якщо всі обов'язки підпорядковані одній ролі, то довіра автоматично зникає, а з'являється лише впевненість або невпевненість, що притаманна історично раннім спільностям. «... Здатність переходити від однієї ролі до іншої, від одних рольових очікувань до інших, із цих переходів, потенційно можливих, і народжується довіра» [5, с.63]. Ця здатність виникає тільки з появою самостійності та рефлексивності, що є ознаками довіри в соціумі.

Довіра чи недовіра виникає у відповідь на діяльність індивіда, що характеризується різноманітними реакціями на ті чи інші аспекти поведінки, що не вписуються в матрицю нормативно визначених рольових очікувань [5, с.68]. Йдеться про особистісні якості, ціннісні орієнтації індивіда, автентичність і самотність особистості, що безпосередньо пов'язані зі свободою (яка є умовою існування довіри в соціумі). Визнаючи свободу вибору, індивід визнає особистісну незалежність співбесідника. Найкраще це може здійснюватися за рахунок увічливості (моральності, духовності), що є вже не тільки умовою виникнення довіри (як і рольова диференціація), а й умовою її існування в суспільстві. У філогенетичному ракурсі виникнення гарних манер, етикету сприяло виникненню нових рольових очікувань, тобто довіра та ввічливість виникають на пізніх етапах розвитку суспільства (сучасність). Однак, якщо розглядати довіру й ввічливість у ситуативному плані, то вони сприймаються як обернено пропорційні. «Чим менше між індивідами довіри, тим точніше вони намагаються дотримуватися правил етикету й хороших манер, і, навпаки, чим більше довіри один до одного, тим менше уваги приділяється ритуалізованим поведінковим стереотипам» [5, с.73].

Етнопсихологічні дослідження дозволяють окреслити проблему довіри в контексті дослідження української ментальності та національного характеру українців. Тривале підкорення України, відбір інтелекту в панівній державі про-

тягом століть виробило норми психології – «заховатись», «перечекати», недовіри, замкнутості вдачі, настороги, споглядальної позиції, а не активної дії [4, с.111]. Постійна загроза смерті, випадковість, терпіння в житті українця призвели до двох видів реакції: авантюрно-козацького життєвого стилю та стилю притаєного існування, звуження сфери контактів зі світом, «відступом у себе», що веде до визнання цінності окремої особи, її права на власний, індивідуальний шлях [4, с.122]. З іншого боку, українська емоційність, чутливість дозволяє повністю довіряти передовсім своїм мріям тощо [4, с.118]. Таким чином, існує суперечність у визначенні довірливості як риси українського національного характеру.

Довіру й недовіру часто пов'язують із ризиком. Однак потрібно уточнити, що довіра виникає через визнання не тільки рольової поведінки, а й тієї, що виходить за її рамки (визнання Я). А вихід за межі ролі, вихід із ролі – це завжди ризик, що характеризується неможливістю очікувати від інших взаємної реакції, тобто неприйняття іншого [5, с.68]. Щодо української нації, то зменшення ризику українців здійснюється за рахунок не визнання діяльності іншого, сприйняття іншого в цілісності, а за рахунок взаємодії на рівні «товар – гроші» («Я довіряю тобі тоді, коли заплачу»), що виходить за межі нормативної ролі.

Невиконання ролі, що веде до невідповідності рольових очікувань, викликає також ризик. Однак цей ризик зумовлюється впевненістю (непевненістю), а не довірою. Конфлікт, що виник через невиконання ролі, вирішується в соціумі за рахунок накладання санкцій. У довірі не використовуються санкції, а визнається чи не визнається особистість іншого. Невиконання ролей в українському суспільстві зумовлюється впевненістю в тому, що санкції не спрацьовують; навіть у разі застосування – страх виконання їх невеликий.

Вийти з ролі – значить ризикувати, але, з одного боку, це може бути зумовлено розвитком особистості, її творчого потенціалу, а з другого, – може звестися до невиконання ролі, що, у свою чергу, викликає різні негативні наслідки (безвідповідальність). Творчий потенціал розкривається як особистісне утворення, що належить суб'єкту, уміщує в собі комплекс внутрішніх потенцій і ресурсів, які проявляються в діяльності, спрямованій на отримання нових (як для особистості, так і для суспільства загалом) результатів, що забезпечують можливості творчого росту – розвитку суб'єкта протягом його життя [2, с.121]. «Реалізація творчого потенціалу в інноваційній діяльності пов'язана з механізмом інтелектуальної активності суб'єкта, продуктивністю підсвідомих процесів. Якщо зусилля людини перевищують за величиною її наявні ресурси (прагнення й цінності людини вищі, ніж її актуальні ресурси), то в цьому випадку людина власними зусиллями збільшує свої ресурси й можливості (як психологічні, так і матеріальні), а значить, і горизонти власного саморозвитку. Звідси можна говорити, що людина, проявляючи творчий потенціал, одночасно його і нарощує» [2, с.123]. Тому визнання іншого, ціннісне прийняття іншого є ще однією умовою існування довіри в суспільстві.

На думку Ф.Фукуями, довіра – це очікування, що виникає в межах соціуму й полягає в тому, що інші члени цього суспільства будуть демонструвати правильну, чесну, солідарну поведінку, що є нормою для даного суспільства [7,

с.26]. Такі нормативні очікування можуть бути пов'язані як із глибинними ціннісними орієнтаціями, так із професійно-соціальними нормами поведінки. У цьому контексті довіра є різновидом соціального капіталу, який набувається й використовується групою в цілому, що створюється в середовищі її членів генералізованої довіри [5, с.85]. Соціальний капітал – здатність людей заради реалізації спільної мети працювати разом в одному колективі [7, с.26]. Така здатність до асоціації залежить від існування в соціумі норм і цінностей, притаманних усім його членам, а також готовність підкоряти свої інтереси інтересам групи. Довіра ототожнюється із соціальною солідарністю, що включає, з одного боку, просту впевненість у системі рольових очікувань (очікувань правильної поведінки), а з другого – що ці очікування зумовлюються спільною ідентичністю (подібністю сильних оцінок, духовною близькістю) [5, с.87]. Групова ідентифікація («феномен Ми») – свідоме й несвідоме ототожнення особистості зі значущою групою, яка є колективним суб'єктом соціальної поведінки й пов'язана з поняттям соціальної та рольової ідентичності [1, с.72]. Соціальна ідентичність – віднесення особистістю самої себе до певної соціальної категорії чи групи; рольова ідентичність – ідентичність, зумовлена соціальними ролями, тобто культурно прийнятними соціальними очікуваннями до відповідних видів поведінки згідно із соціальними позиціями [1, с.111].

Спільна ідентичність характеризується, певним чином, безумовностями, до яких можуть належати: духовна близькість, релігія, сильні оцінки, ідеологія, глибинні цінності тощо. «Існує здатність приписувати членам свого суспільства сильні оцінки, і, базуючись на них, дарувати один одному символічний кредит, який в успішних випадках перетворюється в самодостатню систему єдиних для всіх очікувань» [5, с.94]. Цей символічний кредит є вихідним моментом у формуванні міцних соціальних зв'язків і потужним виховним впливом у соціумі. Звідси сама система такого порядку (соціальна солідарність, генералізований обмін, духовна близькість, громадянська залученість) породжує довіру і є умовою її існування.

Однак із розвитком капіталізму відбувається трансформація певної спільності в універсальне співтовариство, групової солідарності (заснованої на духовній близькості) у принцип приватного інтересу, солідарної групи й індивіда, що впливає на ринковий обмін. «Тема довіри виникає там, де орієнтація уявлень про мораль змінилася на егоїстичні вчинки індивіда, що займається ринковим обміном» [5, с.101]. Довіра починає виступати в ролі фундаменту нової сучасної моралі – переоцінки цінностей. «Сучасність приносить із собою заміну критерію духовної близькості на критерій довіри індивіда до індивіда» [5, с.103].

Оскільки духовна близькість, соціальна солідарність як така зникає, то довіра може виникнути тільки тоді, коли міжособистісні стосунки реалізуються в дружбі та любові, або у відносинах між незнайомим людьми, які інституалізовані в складі системи взаємних очікувань, що досягається за допомогою принципів генералізованого обміну [5, с.105]. Між «первородною» довірою (дружба, любов) і генералізованою довірою існує напруження, і вони не можуть ототожнюватись у сучасному суспільстві. «Сучасне суспільство характеризується наяв-

ністю двох типів відносин, один з яких зумовлюється наявністю публічних, формальних, відносно визначених ролей (часто обмежені правовими рамками), а інший – взаємопристосованими лабільними й відносно невизначеними рольовими очікуваннями» [5, с.170]. Основним моментом у них є інтеракція, а також відповідність поведінковим рольовим очікуванням у межах статусу.

У сучасну епоху постмодерну зникають фактори й умови, що служать формуванню та існуванню довіри (духовна близькість, соціальна солідарність тощо), однак потреба в довірі, безумовно, існує (виходячи з рольової диференціації та рольових конфліктів) і гостро постає в суспільстві. Таким чином, криза довіри характеризується двома моментами: 1) проблема збереження духовної близькості як механізму становлення довіри через швидкі зміни та глобальний розподіл праці; 2) інституалізація довіри як складової сучасних принципів генералізованого обміну ускладнює розходження між інституалізованими і «первородними» формами безумовності, де остання належить приватній сфері [5, с.190].

Для ефективного функціонування інститутів демократії та капіталізму потрібні культурні навички соціального середовища, тобто культура відіграє важливу роль у суспільстві, якому можна довіряти. «Закон, договір, економічна цілісність є необхідним, але не достатнім базисом стабільності й благополуччя в постіндустріальний вік – вони повинні спиратися на такі речі, як взаємодія, моральні обов'язки, відповідальність перед суспільством і довіра, які, своєю чергою, живуть традицією, а не раціональним розрахунком» [7, с.29].

Криза довіри в українському суспільстві характеризується відсутністю умов існування довіри в соціумі (при чому умови виникнення довіри присутні): духовна близькість, рефлексивність, ввічливість, громадська залученість тощо. Це відбувається через невпевненість у виконанні соціальних ролей або неправильному їх виконанні. Як зазначалося вище, впевненість і невпевненість постає в суспільствах, що знаходяться на нижчих щаблях свого розвитку, не говорячи вже про довіру. Тому впевненість/невпевненість у виконанні соціальних ролей можна вважати вихідною точкою для соціально-економічного розвитку суспільства. Далі потрібно підтримувати, розвивати, удосконалювати умови існування, процвітання довіри, до яких належить: визнання особистості іншого, взаємопристосування, свобода особистості, культура поведінки тощо, що досягається шляхом самостійності й рефлексивності. Самопізнання, робота над собою, самовдосконалення – індивідуальний шлях кожної людини, що веде до розвитку суспільства в цілому й поверне до групової ідентичності, та відновить довіру.

Висновки. Довіра є рушійною силою, що спонукає до розвитку суспільства й трансформується, коли суспільство досягнуло достатньо високого рівня розвитку. Вона розчиняється в інших феноменах, що за своєю суттю знову спонукають до довіри. Довіра – складний, невидимий (що слугує фоном) соціально-психологічний феномен, який трансформується й служить каталізатором розвитку сучасного суспільства. Довіра відіграє велику роль у збереженні власне людського й соціального як такого. Перспективою подальших досліджень є вивчення особливостей довіри в різних сферах життєдіяльності людини.

1. Горноста́й П. П. Личность и роль : Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
2. Міщина Л. П. Творчий потенціал у структурі особистості / Л. П. Міщина // Вісник Одеського національного університету. Т. 15, вип. 11 : Психологія : матеріали Другої міжнар. наук.-практ. конф. [«Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін в суспільстві»], 24–25 вересня 2010 р., м. Одеса. – 2010. – Ч. 1. – С. 120–127.
3. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / [ред. Т. М. Титаренко]. – К. : Міленіум, 2005. – 336 с.
4. Пірен М. І. Основи етнопсихології : підручник / М. І. Пірен. – К., 1998. – 436 с.
5. Селигмен А. Проблема доверия / Адам Селигмен. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
6. Скрипкина Т. П. Психология доверия : [учеб. пособ. для высш. пед. учеб. завед.] / Т. П. Скрипкина. – М. : Академия, 2000. – 264 с.
7. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма. – М. : Ермак, 2004. – 730 с.

УДК 130.2:007:304:070

Оксана Коханевич

СУЧАСНІ ТЕЛЕМЕДІА В КОНТЕКСТІ ЗМІНИ ПАРАДИГМИ ЛЮДСЬКОГО СВІТОСПРИЙНЯТТЯ

У статті розглянуто вплив сучасних телемедіа на зміну парадигми людського світосприйняття. Проаналізовано сучасні симулятивні тенденції в телевізійному просторі, які призводять до виникнення віртуальної «телевізійної реальності» й становлення нового типу особистості – «людини телематичної». Висвітлюється парадигма сенсабільності в інтерпретації Ж.Бодріяра та ідея синестезії людських чуттів та уявлень М.Маклюєна. Проаналізовано концепт «загальних уявлень» і концепцію «omnibus» П.Бурдьє як певної призми, притаманної масовій свідомості, через яку проходить і трансформується за готовими шаблонами будь-яка інформація. Визначені особливості «кліпової свідомості» та «серійної культури» як важливі характеристики сучасного телепростору.

Ключові слова: *медіа, телемедіа, «людина телематична», «готові ідеї», синестезія, тактильність, «серійна культура», «кліповова свідомість» дискретність, парадигма.*

The article deals with the influence of modern TV media on the paradigm change in human perception of the world. Modern simulative trends in the television reality have been analyzed, which result in the uprising of virtual «TV Reality» and the originating of the new type of personality – «Telematicman Human» J.Baudrillard's interpretation of paradigm of sensability and the idea of synaesthesia of human senses and McLuhan's ideas have been defined. The concept «general ideas» and P.Bourdieu's conception of «omnibus» as a certain prism have been analyzed. It is peculiar to public consciousness through which any information passes and transforms behind ready models. The features of «clip consciousness» and «series culture» as important characteristic of modern television space were defined.

Keywords: *media, TV media, «Telematicman Human», «general ideas», synesthesia, tactility, «series culture», «clip consciousness», discreteness, paradigm.*

Постановка проблеми. У другій половині ХХ століття телебачення зайняло провідну позицію в медіальному просторі сучасної культури. Нині вже декілька поколінь виховано в умовах перманентної присутності медіа в їхньому